

ПРАВОСЛАВНИЙ ЄПІСКОПАТ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

А. Опря. Православний єпископат України напередодні Лютневої революції 1917 р. У статті проаналізовано становище православного архієрейського корпусу України напередодні Лютневої революції 1917 р., з'ясований його кількісний та національний склад. Розкриті стосунки єпископів з вікаріями, відзначено негативний вплив російських єпископів на формування української національної свідомості. З'ясовано стан духовної освіти православних єпископів. Показано негативний вплив переміщення єпископів з однієї єпархії в іншу на виконання ними своїх службових обов'язків.

Ключові слова: Синод, митрополит, єпископат, єпархія, вікарій, парафія, консисторія, монастир, духовенство, кафедра.

А. Опря. Православный епископат Украины накануне Февральской революции 1917 г. В статье проанализировано положение православных епископов Украины накануне Февральской революции 1917г., выяснен их количественный и национальный состав. Раскрыты отношения епископов с викаріями, показано негативное влияние русских епископов на формирование украинского национального сознания. Выяснено состояние духовного образования православных епископов. Показано негативное влияние перемещения епископов из одной епархии в другую на исполнение ими своих служебных обязанностей.

Ключевые слова: Синод, митрополит, епископат, епархия, викарій, приход, консистория, монастырь, духовенство, кафедра.

Після краху комунізму в нашій державі помітно зріс інтерес до історії православної церкви, яка виявилась недостатньо вивченою ділянкою духовної культури українського народу. Всупереч багаторічним радянським стереотипам про незначну цінність православно-церковної традиції, сьогодні утверджується думка про її важливість у розвитку української культури, в збереженні миру та злагоді в суспільстві. Тому вивчення становища та діяльності архієрейського корпусу України на початку ХХ ст. є досить актуальним.

Зазначена тема почала вивчатись в історичній науці лише після розпаду СРСР. Слід відзначити, що сучасна українська історіографія робить лише перші кроки на цьому шляху. Насамперед потрібно вказати праці О.М. Ігнатуші, Н. Потій, О. Тарасенка та С.С. Телухи. Так, О.М. Ігнатуша у своїй монографії приділив часткову увагу становищу архієреїв Російської православної церкви (РПЦ) в останні десятиліття існування російського самодержавства. Зокрема, він відзначив, що в той час «більшість архієреїв українських єпархій... висловилися за відновлення соборних начал церковного управління та якнайскоріше скликання Помісного Собору»¹.

У спільній статті Н. Потій та О. Тарасенка проаналізована діяльність Чернігівського архієпископа Василя (Богоявленського) на початку ХХ ст. Автори насамперед висвітлили значну роль цього владики у розвитку освітнянської справи на Чернігівщині².

С. Телуха в свою чергу зосередилася на вивченні церковно-адміністративної та громадсько-політичної діяльності Харківського архієпископа Антонія (Храповицького) в 1914-1918рр. Дослідниця відзначила, що цей владики «...поставив за головну мету повернення і зміцнення втрачених православною церквою позицій в суспільстві, відродження її колишнього авторитету серед населення, ... протистояння революційним, антимонархічним настроям народних мас, а також релігійному сектантству»³. Вона також проаналізувала різні аспекти діяльності владики Антонія: благодійницьку та місіонерську діяльність, підкреслила його негативне ставлення до спроб відділення українського православ'я від РПЦ⁴.

Вільш вагомими здобутками у вивченні вказаної теми на сьогодні має сучасна російська історіографія. Найбільш ґрунтовним дослідженням російських істориків є монографія А. Конюченка. Автор вперше в історичній науці глибоко дослідив становище та діяльність архієрейського корпусу РПЦ в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Він проаналізував матеріальне становище архієреїв, дав їхню типологію, висвітлив практику переміщення єпископів у Російській імперії та її наслідки⁵. Особливо цінними є додатки до його праці, де зібрані надзвичайно важливі біографічні відомості про архієреїв РПЦ⁶. Ці додатки дають можливість визначити національний склад усіх православних єпископів Росії з середини ХІХ ст. до Лютневої революції 1917 р., освітній рівень архієреїв тощо.

Заслуговує на увагу також праця С. Фірсова. Автор показав ставлення православних ієрархів до назрілих церковних реформ у той час, простежив стосунки архієреїв з Г.Распутіним⁷. Нарешті слід відзначити й дослідження М. Бабкіна. Його заслуга полягає насамперед у тому, що він простежив взаємини церковних ієрархів і царської влади напередодні Лютневої революції 1917 р.⁸.

Разом з тим, деякі аспекти зазначеної теми залишаються зовсім невивченими або недостатньо дослідженими. Так, у сучасній історичній науці немає єдиної точки зору щодо кількісного складу православного єпископату України на початку 1917 р. Так, І. Ісиченко вважає, що в той час тут було двадцять чотири архієреї⁹, Д. Дорошенко, Г. Надтока, В. Ульяновський – двадцять п'ять¹⁰, Л. Пилявець – двадцять вісім¹¹. За нашими ж даними, які базуються на новітніх дослідженнях, у той час в Україні було 27 архієреїв¹².

Вимагає уточнень і національний склад православних єпископів України. Так, В. Ульяновський вважає, що на початку 1917 р. з 9 правлячих архієреїв було 8 росіян¹³. Цю ж думку щодо кількості росіян поділяє й І. Ісиченко¹⁴. За нашими ж даними, з 9 правлячих архієреїв України 7 були етнічними росіянами, 1 – українцем і 1 – грузином¹⁵. Правлячим

архієреєм – українцем у той час був Катеринославський єпископ Агапіт (Вишневський).

Потребують глибшого дослідження наукова діяльність архієреїв, їхні стосунки з рядовим духовенством, побут єпископів тощо.

Метою нашої статті є аналіз становища православного архієрейського корпусу України напередодні Лютневої революції 1917 р., визначення його кількісного та національного складу в той час.

На початку 1917 р. православний масив українських земель, які входили до Російської імперії, поділявся на дев'ять єпархій, підпорядкованих Святійшому Синоду в Петрограді. Київську єпархію очолював митрополит Володимир (Богоявленський), Волинську – архієпископ Євлогій (Георгієвський), Катеринославську – єпископ Агапіт (Вишневський), Подільську – єпископ Митрофан (Афонський). Полтавським єпископом був Феофан (Бистров), Таврійським – архієпископ Димитрій (князь Абашидзе). На чолі Харківської єпархії стояв архієпископ Антоній (Храповицький), Херсонської – архієпископ Назарій (Кирилов), Чернігівської – архієпископ Василій (Богоявленський).

Єпархіяльний архієрей мав одного чи декількох заступників, так званих вікаріїв. Вікарій єпископ іменувався за назвою повітового міста, яке ставало центром вікаріатства. Проте вікарії проживали не в цих містах, а поруч з єпархіяльним єпископом. Вікарій міг рукополагати священників у межах свого вікаріатства, проте не мав ані кафедрального собору, ані консисторії. Вікарії знаходилися в особистому розпорядженні правлячого єпископа, якому повністю підкорялись. На початку ХХ ст. в багатьох єпархіях було 2-3 вікарії, а в столицій – навіть 5.

Вікаріатства запроваджувались на прохання єпархіяльних архієреїв з урахуванням масштабів єпархіяльного округу, чисельності віруючих та стану здоров'я владики. Вікарні єпископи мали сприяти єпархіяльному архієреєві в організації нагляду за духовенством, у вихованні парафіян. Вікарний єпископ був настоятелем одного з монастирів єпархії, брав активну участь у перевірці парафій, навчальних закладів, організовував будівництво нових церков тощо.

З 18 вікарних єпископів України на початку 1917 р. 14 були етнічними росіянами, 2 – українцями, 1 – грузином і 1 – латишом¹⁶. Вікарними єпископами – українцями були Василій (Богдашевський) і Димитрій (Вербицький).

Засилля росіян в архієрейському корпусі було важливою перешкодою на шляху розвитку українського національно-визвольного руху. Досить яскраво про це писав відомий діяч Української національно-демократичної революції 1917-1920 р.р. О. Лотоцький: «Митрополити київські, як і взагалі архієреї на Україні, призначалися, як загальна норма, з москалів. Вони ставали апаратом для денационалізації України, де ще консервативно заховувалося багато своєрідних релігійно-церковних традицій. Архієреї – москалі на Україні винищували з церковного життя всі, що не

вживалися в Московщині, традиційні українські звичаї, як «слідь католического впливня», впроваджуючи звичаї московські, московську вимову у службу Божу, москалізацією духовних шкіл виховували українське духовенство в московській церковно-державній ідеології, а воно вже само виховувало в тому ж напрямі народ український з обов'язків учительства закону Божого у всіх взагалі народних школах та зокрема у спеціально довірених йому т. зв. церковно-парафіяльних школах, що якраз особливо культивувалися на Україні. Таким чином, найінтимніша сфера народної душі – сфера релігійного сумління та певна ділянка народної освіти – попали в умови, з погляду наших національних інтересів, безумовно для нас шкідливі і нам ворожі»¹⁷.

Негативний вплив таких єпископів на українську національну свідомість добре розуміли представники українського патріотичного духовенства. Так, священник В.Симонович підкреслював у газеті «Нова Рада»: «... ми занадто губимо свою справу через те, що в нас, наприклад, нема архієреїв – свідомих українців»¹⁸.

Керівником єпархії міг стати лише представник чорного духівництва (монашества), який закінчив духовну академію. Єпископ розглядався як головний наставник православної віри в своїй єпархії. Він призначав священників та церковнослужителів, карав їх за різні порушення. Під час хіротонії владика давав клятвену обіцянку дотримуватися церковного переказу, канонів церкви, зберігати церковний мир, підкорятися вищій церковній владі. У межах своєї єпархії єпископ мав повну адміністративну та економічну владу над підкореним йому духовенством. Він відповідав за стан віри та моралі, наглядав за проповідницькою діяльністю духовенства, керував підкореними йому установами та очолював духовний суд. Єпархіальний архієрей мав також право вносити законодавчі та адміністративні пропозиції до Синоду. Свої адміністративні та судові функції архієрей здійснював з допомогою духовної консисторії, члени якої підбирались особисто єпископом і затверджувались Синодом.

Єпархіальний архієрей також визначав напрями та масштаби місіонерської діяльності. Існуючий при кожному правлячому єпископі архієрейський дім виконував функції єпархіальної господарської установи.

До особливих прерогатив єпископського сану належали почесні обов'язки рукопокладення у священницький сан та посвячення у нижчі церковні посади, освячення мира, храмів та антимінсів.

У сфері управління, крім церковних установ, духовно-навчальних закладів, монастирів, братств та опікунств, єпископу підпорядковувались церковно-парафіяльні школи та школи інших відомств з викладанням у них Закону Божого. Він мав знати стан справ усіх духовно-навчальних закладів своєї єпархії, турбуватися про їхній розвиток.

Єпархіальний єпископ вирішував питання будівництва та ремонту храмів, молитовних будинків та каплиць. Скарги до Синоду на владик, – відзначав протопресвітер Г. Шавельський, – не завжди давали позитивний результат, оскільки там засідали також архієреї¹⁹.

Згідно церковного законодавства усунення єпископа або позбавлення його церковного сану були прерогативою Синоду і не могли здійснюватись світською владою. Проте державні органи неодноразово примушували Св. Синод усувати небажаних архієреїв або позбавляти їх сану²⁰.

Влада єпископа в своїй єпархії була фактично необмеженою. Проте кожний архієрей в обов'язковому порядку повинен був узгоджувати свої дії з синодальними чиновниками. Як і рядові клірики, владики не мали свободи пересування – без дозволу Святійшого Синоду їм дозволялося відлучатися лише на один тиждень.

Хоча єпископи мали величезну владу в єпархіях, більшість з них була противником синодального ладу. Невдоволення вищої ієрархії викликало втручання світської влади у внутрішнє життя церкви. Більшість ієрархів бажала звільнення від адміністративного контролю держави.

Духовний регламент наказував єпископові не менше одного разу на рік об'їжджати свою єпархію та регулярно представляти до Синоду як річні звіти про стан єпархії, так і донесення про особливо важливі справи. Проте характер і методи організації тогочасного церковного життя фактично унеможливлювали безпосередню пастирську діяльність архієреїв. Вони не могли належним чином знати свою паству. Понад двохмільйонне в середньому населення кожної єпархії розміщувалося на великому просторі і будь – якому єпископу потрібно було б декілька років, щоб відвідати всі парафії.

Адміністративні функції поглинали майже весь робочий день владики. В його полі зору знаходилися близько 25 підвідомчих установ: консисторія, монастирі, парафії, навчальні заклади, опікунства, свічковий завод, пенсійна каса тощо. Щорічно він отримував до восьми тисяч паперів²¹.

Переважна більшість архієреїв РПЦ походила з духовного середовища – з сімей священиків та церковнослужителів. Разом з тим серед єпископів були й вихідці з світського середовища, які досягли певного становища в своїй професійній діяльності, але все ж пішли в ченці. Так, офіцером в минулому був Черкаський єпископ Назарій (Блинов), третій вікарій Київської єпархії. На початок березня 1917р. приблизно 10-15% архієреїв були вихідцями з дворян, міщан та інших станів²².

Матеріальне становище єпископів було досить стабільним. Передусім вони отримували високу заробітну плату від держави. За деякими даними, вона дорівнювала від 1500 до 4000 руб. на рік²³. «Багатіючі архієрейські оклади, – писав протопресвітер Г. Шавельський, – які відкривали необмежені можливості розкішного життя, ... не могли сприяти духовному зростанню того, хто мав єпископський сан»²⁴.

З матеріального боку архієреї були зацікавлені і в тому, щоб поєднувати свої безпосередні обов'язки з обов'язками настоятеля монастиря, оскільки це давало додаткові прибутки.

У 1909 р. після настійливих запитів Державної Думи Синод надрукував дані, які виявили, що густионаселені єпархії давали своїм єпископам

багате утримання. Так, Київський митрополит Флавіан за період з 1903 по 1916 рр. отримав близько 680 тисяч рублів, тобто на рік припадало в середньому 52200 руб.²⁵. Херсонська, Харківська, Волинська єпархії давали своїм архіпастирям на рік 30-50 і більше тис. рублів, не рахуючи квартир та іншого утримання²⁶. «Російський єпископ, – відзначав відомий церковний діяч початку ХХ ст., професор Московської духовної академії Н. Кузнецов, – перетворився на сановника та навіть багатого землевласника, оточеного цілим штатом світських чиновників... Єпископ став в очах духовенства та народу скоріше адміністратором певного церковного округу, ніж пастирем людських душ. У свідомості багатьох вже давно вкоринилось уявлення про єпископів як про осіб, які згідно таблиці про ранги відповідали генералам, і ми мимоволі прирівнюємо єпархіального керівника до губернатора, а вікарного архієрея до віце-губернатора... Близькі та життєві відносини єпископа до пастви вже давно повністю придушені началом бюрократичним»²⁷.

Досить значним було й пенсійне забезпечення архієреїв. Так, у 1917 р. при звільненні на спочинок Харківського архієпископа Антонія (Храповицького) йому від Синоду була призначена пенсія 3 тис. руб.²⁸, Тульського архієпископа Парфенія (колишнього Подільського владика – А.О.) – 2 тис. руб. на рік²⁹.

Майбутні єпископи отримували початкову освіту в духовних училищах, потім продовжували навчання в духовних семінаріях, а пізніше – в духовних академіях. З часом відбувалось прийняття чернецтва, призначення інспектором семінарії чи настоятелем монастиря, згодом, після єпископської хіротонії, чекала посада вікарія, а пізніше – й керівника єпархії.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії існувало чотири вищих духовних заклади – Санкт-Петербурзька, Московська, Київська та Казанська духовні академії. Під час святкування в 1913 р. 300 – ліття династії Романових імператор Микола II, підкреслюючи важливість вищої духовної освіти, найменував ці академії (по аналогії з університетами) «імператорськими»³⁰. На 1917 р. 86,8% архієреїв мали вищу духовну, 7,2% – вищу світську, 5,3% – середню духовну, і 0,7% – початкову освіту³¹.

Київська духовна академія в той час продовжувала утримувати звання «розсадника архієреїв» – серед єпископів з вищою духовною освітою її випускники на 1917 р. склали 29,6%³².

Значна частина єпископів приймала чернецтво після смерті дружини. На початок 1917 р. більше половини діючих архієреїв були рукопокладені в сан з числа овдовілих священників. Такі єпископи були ближче до білого духовенства, краще розуміли його життєві потреби³³.

Кожний архієрей мав власну бібліотеку. Тематика книг була досить різноманітною. Крім Святого Письма, богослужбових книг у архієрейській бібліотеці були також енциклопедії, довідники, а також інша література.

У сучасній історичній літературі немає єдиної думки щодо вікових характеристик єпархіальних владик. Так, за даними М. Бабкіна напередодні Лютневої революції середній вік єпархіальних архієреїв складав 51,6³⁴, А. Конюченка – 55³⁵, П. Рогозного – 59 років³⁶.

Під час служби єпархіальних владик часто переводили з одного місця на інше, зазвичай з підвищенням, але нерідко і на рівноцінні кафедри в інших єпархіях. Тому багатьом з них довелося мандрувати по імперії. Так, Вінницький єпископ Давид (Качахидзе), перший вікарій Подільської єпархії, за сім років встиг попрацювати в шести духовно-навчальних закладах трьох єпархій. Володимиро-Волинський єпископ Фаддей (Успенський), перший вікарій Волинської єпархії, за 11 років служби встиг побувати в чотирьох єпархіях³⁷. Протопресвітер Г. Шавельський відзначав, що постійні переміщення єпископів суперечили духу церковних канонів, але розвинулись у Росії під впливом держави, де переміщення сановників з місця на місце стало звичайним явищем³⁸.

Переміщення архієреїв негативно впливали на їхнє ставлення до своїх службових обов'язків: вони більше були зацікавлені в налагодженні відносин із світською владою та отриманні багатой єпархії, ніж у встановленні тісних контактів з рядовими віруючими.

Усі переміщення архієреїв можна поділити на декілька груп за їхніми причинами: 1) за власним бажанням, насамперед за станом здоров'я; 2) за протекцією як вищих ієрархів, так і світських чиновників; 3) в інтересах справи; 4) через допущені помилки; 5) через конфлікти з представниками місцевої світської влади; 6) для наставлення незалежних архієреїв³⁹.

Найбільш успішні владики займали ректорські місця через чотири-шість років після закінчення навчання. Так, єпископ Фаддей (Успенський) посів ректорське крісло через шість років після закінчення духовної академії, архієпископ Євлогій (Георгієвський) – через п'ять⁴⁰. Важливу роль у швидкому просуванні по службовій драбині мали також зв'язки в середовищі синодської бюрократії, впливових державних чиновників та членів імператорської сім'ї. Можливість отримати вигідне місце залежала не стільки від особистих, морально-релігійних та адміністративних заслуг єпископа, скільки від його зв'язків із синодально-бюрократичними колами.

Деякі владики на шляху до архієрейської кафедри працювали і в духовно-навчальних закладах, і в монастирях. Так, Севастопольський єпископ Сильвестр (Братановський) після закінчення юридичного факультету Петербурзького університету та духовної академії до призначення на єпископську кафедру змінив три навчальні заклади та два монастирі, в яких був настоятелем⁴¹.

Російський дослідник А. Конюченко виділив декілька типів архієреїв в залежності від обставин, мотивів вступу на чернечий шлях та способів досягнення єпископського сану: 1) молоді романтики (для цієї категорії було властиве щире бажання прийняти чернецтво); 2) кар'єристи (для

них вища духовна освіта та чернецтво були головними умовами успішної кар'єри); 3) овдовілі священики (ці люди ставали ченцями, вбачаючи в цьому Божий промисел, або бажали влаштувати свій побут після смерті дружини); 4) єпископи, які висунулись з настоятелів монастирів; 5) подвижники, які звернули на себе увагу своєю активною місіонерською діяльністю; 6) зрілі люди зі світського середовища, які зробили світську кар'єру, але, не дивлячись на це, вирішили змінити своє життя і прийняли чернецтво⁴².

У XIX ст. була створена посада секретаря духовної консисторії для контролю за єпархіальним єпископом, але вона не виправдала надій, які на неї покладались. Найчастіше єпископ та секретар консисторії швидко знаходили спільну мову та діяли в одному напрямку.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. православні архієреї України розгорнули активну діяльність, спрямовану на зміцнення позицій православної церкви, розвитку освіти, благодійництва тощо. Так, у 1916 р. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) порушив перед Синодом питання відкриття в єпархії вищого жіночого педагогічного інституту. 6 липня проект інституту обговорювався в навчальному комітеті Синоду, а у вересні того ж року було дано дозвіл на відкриття цього навчального закладу. Влітку того ж року його було призначено виконуючим обов'язки голови видавничої ради при Синоді. З ініціативи цього архієрея була розроблена спеціальна програма, яка передбачала видання цілого ряду богословських та історичних праць⁴³.

Таким чином, православні єпархіальні єпископи в той час посідали в тогочасному церковному житті особливе місце. З одного боку, вони були представниками та носіями вищої для віруючих духовної влади, а з другого – вони не були повністю самостійними в церковних справах, підкоряючись Св. Синоду та його чиновникам. Проникнення бюрократичних тенденцій у церковне життя привело до того, що в Російській імперії на початку XX ст. вважалося цілком природним нагороджувати архієрея переводом до більш «вигідної» єпархії, або ж, навпаки, карати залишенням у бідній єпархії.

Православний єпископат мав величезні прибутки та різні привілеї, що призводило його до тісного зв'язку з російським самодержавством. Ці обставини викликали справедливую критику з боку ліберальної преси та нижчого духовенства.

Перетасовуючи кадри єпископів, призначаючи українців на великоруські кафедри, а українські – обсаджуючи росіянами та представниками некорінної національності, російський самодержавний уряд прагнув перешкодити зростанню українського національно-визвольного руху.

Примітки

1. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – С. 92.

2. Потій Н. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – №4. – С. 48-49.
3. Телуха С.С. Церковно-адміністративна та громадсько-політична діяльність митрополита Антонія (Храповицького) в Харківській єпархії (травень 1914 – червень 1918 років). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Телуха Світлана Степанівна / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2010. – С. 13.
4. Там само. – С. 14-15.
5. Конюченко А.И. Архиерейский корпус Русской православной церкви во второй половине XIX – начале XX века: Исследования и материалы / А.И. Конюченко. – Челябинск: ЦИКН, 2005. – С. 15-27, 32-35.
6. Там само. – С. 51-200.
7. Фирсов С.Л. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / С.Л.Фирсов. – М.: Культурный центр «Духовная библиотека», 2002. – С. 193-215, 462-484.
8. Бабкин М.А. Священство и царство (Россия, начало XX в. – 1918 г.): Исследования и материалы / М.А. Бабкин. – М.: Индрик, 2011. – С. 67-82.
9. Ісіченко І., архієпископ. Історія Христової церкви в Україні / І.Ісіченко, архієпископ. – Б.м.: Вид-во «АКТА», 2003. – С. 292.
10. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр.: У 2-х т. / Д.І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1.– С. 283 посилання 471; Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років / Г.М. Надтока. – К.: Вид-во Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1996. – С. 64; Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / В.І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – С. 29.
11. Пилявець Л. «Мусимо устроювати нашу церкву...». Ідея автокефалії Української церкви у 1917 році / Л.Пилявець // Людина і світ. – К., 1999. – №8. – С.9.
12. Підраховано нами на підставі: Бабкин М.А. Духовенство Русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) / М.А. Бабкин. – М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2007. – С. 480-490; Бабкин М.А. Священство и царство (Россия, начало XX в. – 1918 г.): Исследования и материалы / М.А. Бабкин. – М.: Индрик, 2011. – С. 803-812.
13. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / В.І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – С. 29.
14. Ісіченко І., архієпископ. Вказ. праця. – С. 292.
15. Підраховано нами на підставі: Конюченко А.И. Архиерейский корпус Русской православной церкви во второй половине XIX – начале XX века: Исследования и материалы / А.И. Конюченко. – Челябинск: ЦИКН, 2005. – С. 51-191.

16. Підраховано нами на підставі: Конюченко А.И. Указ. соч.– С. 51-191.
17. Цит. за: Лотоцький О. Сторінки минулого / О.Лотоцький. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – С. 219.
18. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року): Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – С. 424.
19. Шавельский Г., протопресвитер. Русская церковь пред революцией / Г.Шавельский, протопресвитер. – М.: Изд-во «Артос-Медиа», 2005. – С. 149.
20. Смолич И.К. История русской церкви 1700 – 1917/ И.К. Смолич. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – Ч. 1. – С. 295.
21. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г.М. Надтока. – К.:Знання, 1998. – С. 24.
22. Конюченко А.И. Указ. соч.– С. 14-15; Бабкин М.А. Священство и царство... – С. 43.
23. Бабкин М.А. Священство и царство... – С. 47.
24. Шавельский Г., протопресвитер. Русская церковь... – С. 158.
25. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект ... – С.52.
26. Бабкин М.А. Священство и царство...– С. 46.
27. Цит. за: Бабкин М.А. Священство и царство...– С. 38-39.
28. Там само. – С. 46-47 сноска 83.
29. Российский государственный исторический архив в г. Санкт-Петербурге.– Ф. 797. – Оп. 86, 1917 г. – III отделение. – 4 стол. – Д. 69. – Лл.1-5.
30. Бабкин М.А. Священство и царство...– С. 31-32.
31. Конюченко А.И. Указ. соч.– С. 9-10.
32. Там само. – С. 10.
33. Там само. – С. 13-14.
34. Бабкин М.А. Священство и царство...– С. 43.
35. Конюченко А.И. Указ. соч.– С. 11.
36. Rogoznyy P.G. «Церковная революция» и выборы архиереев в 1917 году / П.Г. Рогозный // Исторические записки. – М., 2004. – Вып. 7 (125). – С. 322 сноска 221.
37. Конюченко А.И. Указ. соч. – С. 11.
38. Шавельский Г., протопресвитер. Указ. соч. – С. 160-161.
39. Конюченко А.И. Указ. соч. – С. 27.
40. Там само. – С. 11.
41. Там само. – С. 14.
42. Там само. – С. 15.
43. Потій Н. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – №4. – С. 48-49.

A. Opria. *Orthodox episcopate Ukraine on the eve of the February Revolution of 1917.* *The article analyses state of the Ukrainian orthodox bishops on the eve of the February revolution 1917, its quantitative and national structure has been revealed. The bishops and vicars cross-relationship has been elucidated, the negative effect of Russian bishops on the Ukrainian national identity formation has been marked. The orthodox bishops' education state has been researched. The negative consequences of the bishops' migration from one eparchy to another for performing their duties have been reflected.*

Key words: *Synod, metropolitan, bishopship, eparchy, vicar, township, consistency, monastery, clergy, cathedra.*

Отримано 15.09.2014 р.